

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
Кафедра міжнародного права та порівняльного правознавства

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач кафедри
_____ О. В. Стрельцова
« ____ » _____ 2022 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ
«БАКАЛАВР»
спеціальності 293 «Міжнародне право»

Тема: МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ВНУТРІШНЄ ПРАВО ДЕРЖАВ:
СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОДІЯ

Виконавець: Хоменко Анастасія Володимирівна

Науковий керівник: доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, доктор юридичних наук Стрельцова Ольга Вікторівна

Нормоконтролер: викладач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства Головатенко Марина Юріївна

Київ, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОДІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ВНУТРІШНЬОГО ПРАВА ДЕРЖАВ.....	9
1.1. Теорії та концепції співвідношення міжнародного права та внутрішнього права держав.....	9
1.2. Способи та форми впливу міжнародного права на внутрішньодержавне право.....	14
1.3. Вплив норм національного права держав на норми міжнародного права.....	20
Висновки до розділу 1.....	22
РОЗДІЛ 2 СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ВНУТРІШНЬОГО ПРАВА НА ПРАКТИЦІ ДЕРЖАВ-ПРЕДСТАВНИКІВ ОСНОВНИХ ПРАВОВИХ СІМЕЙ СВІТУ.....	24
2.1. Співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права країн англосаксонської правової сім'ї.....	24
2.2. Співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права країн романо-германської правової сім'ї.....	28
2.3. Співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права країн традиційної та релігійної правових сімей.....	32
Висновки до розділу 2.....	37
РОЗДІЛ 3 ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ПРО ВЗАЄМОДІЮ ВНУТРІШНЬОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА.....	39
3.1. Конституційні засади взаємодії законодавства України та міжнародного права.....	39
3.2. Проблеми співвідношення та взаємодії національного та міжнародного права у законодавстві України.....	45

3.3. Можливі способи розв'язання існуючих колізій у взаємодії міжнародного права та внутрішньодержавного права України.....	50
Висновки до розділу 3.....	53
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	61

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЄС	-	Європейський союз
ЗУ	-	Закон України
КНР	-	Китайська Народна Республіка
КУ	-	Конституція України
ООН	-	Організація Об'єднаних Націй
США	-	Сполучені Штати Америки

ВСТУП

Актуальність обраної теми дослідження полягає в тому, що сьогодні, в умовах постійного зростання міжнародного спілкування та співробітництва держав у різних сферах, міжнародне право, як основний засіб регулювання відносин між ними, набуває все більшого авторитету. Активна участь держави в міждержавних відносинах, укладення договорів та угод, участь в міжнародних організаціях тощо, безперечно має вплив на зміни у внутрішньому праві цієї держави, а з іншого боку, міжнародне право, як правова система, яка виникла набагато пізніше за національне, була створена на основі досягнень останнього. Так, ці дві правові системи завжди знаходяться в невинному взаємозв'язку та взаємодії. Їх зв'язок вже давно вийшов за межі лише теоретичних досліджень і перейшов у сферу його практичного застосування. А отже існує необхідність в дослідженні та визначенні форм та обсягу впливу, який вони чинять одна на одну.

До того ж такий вплив не є однаковим щодо різних внутрішньодержавних правових систем. Наразі, кожна держава у своєму законодавстві самостійно визначає місце джерел міжнародного права у своїй правовій системі, їх застосування та трансформацію в національне законодавство. З цього випливає необхідність в усвідомленні їх взаємозв'язків, взаємовпливу та взаємодії, забезпеченні їхнього узгодження та реалізації в різних державах. Тому дослідження та розв'язання проблеми співвідношення норм міжнародного та національного права, а особливо його співвідношення саме з національним законодавством України є надзвичайно важливими для ефективного функціонування та розвитку української держави, її діяльності в міжнародно-правовій сфері.

Теоретичні та практичні аспекти питання співвідношення та взаємодії міжнародного права та внутрішнього права держав відображені у працях багатьох вітчизняних **вчених**. Серед українських науковців варто назвати: Волошин Ю. О., Буроменский М. В., Стрельцова, О. В., Лукашук І. І., Буткевич

В. Г., Буткевич О. В., Савчук К. О., Драчов О. В., Мережко О. О., Козюбра М. І. та ін.

До закордонних вчених, які розробляли й підтримували дане питання, праці та ідеї яких були використані при написанні даного дослідження, насамперед потрібно віднести таких юристів-міжнародників: Броунлі Я., Мюллерсон Р. А., Паульсен М. С. та ін.

Зокрема ними було досліджено такі питання як: генезис проблеми співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права, теорії та концепції співвідношення, їх особливості, співвідношення міжнародного права та національного права певних країн тощо.

Проте, попри досить велику кількість досліджень з даного питання, варто здійснити комплексний аналіз співвідношення та взаємодії міжнародного права саме з внутрішнім правом різних країн світу, і більш детально розглянути співвідношення та взаємодію із національним правом України, проблем, що існують, та ймовірних шляхів їх подолання.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є комплексний аналіз співвідношення міжнародного права з внутрішнім правом держав світу, їх взаємодію та взаємовплив.

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення наступних завдань:

- дослідити основні теоретичні підходи до розуміння співвідношення норм міжнародного та національного права;
- виявити особливості взаємодії норм міжнародного права і норм національного права на сучасному етапі;
- визначити форми впливу норм міжнародного права на внутрішньодержавне;
- визначити вплив національного права на міжнародне;
- дослідити співвідношення та взаємодію міжнародного права та внутрішнього права на прикладі держав різних правових сімей світу;
- визначити значення міжнародного права для національного законодавства України;

- проаналізувати конституційні засади взаємодії законодавства України та міжнародного права;

- виявити в національному законодавстві України проблеми співвідношення та взаємодії національного та міжнародного права;

- дослідити шляхи подолання проблем, що існують в законодавстві України, співвідношення міжнародного та внутрішнього права.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у сфері співвідношення та взаємодії міжнародного та національного права.

Предметом дослідження виступають теоретичні та нормативні положення співвідношення та взаємодії міжнародного права та внутрішнього права держав.

Методологічну основу роботи склали загальнонаукові та спеціальні методи, які у своєму органічному поєднанні допомогли досягти виконання поставлених завдань.

Серед загальнонаукових методів виокремленню підлягають аналіз та синтез, які було застосовано для дослідження та вивчення теорій та концепцій співвідношення та взаємодії міжнародного права на внутрішнє, визначення впливу, які вони чинять одна на одну.

Серед загальнонаукових методів важливу роль відіграв метод аналогії, коли на основі схожості правових систем світу та об'єднання їх у правові сім'ї за певними ознаками, робиться висновок про їх схожість і за іншими ознаками, які мають значення для визначення місця міжнародного права в їх національній правовій системі.

Особливого значення у дослідженні набули спеціально-наукові методи. Зокрема, формально-догматичний або юридико-технічний метод, за допомогою якого був здійснений аналіз чинного законодавства деяких держав, в тому числі і України, та міжнародно-правових актів для виявлення їх співвідношення та взаємодії, та досліджено юридико-технічні аспекти втілення міжнародних норм у національну правову систему. Історико-генетичний метод був застосований для вивчення доктрин та підходів, теорій

та концепцій співвідношення міжнародного та національного права як цілісних систем. Порівняльно-правовий метод, застосований, зокрема, для визначення спільного й відмінного у співвідношенні та взаємодії цих двох системах в різних країнах світу.

Апробація результатів дослідження. Окремі наукові результати дослідження були апробовані та опубліковані у межах наступної науково-практичної конференції:

- «Основні теорії співвідношення міжнародного права та внутрішнього права держави» (XXII Міжнародна науково-практична конференція здобувачів вищої освіти і молодих учених «Політ. Сучасні проблеми науки», 5 – 8 квітня 2022 року, НАУ).

Структура роботи обумовлена її метою, завданнями та предметом дослідження. Дипломна робота складається із переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, якими охоплюються дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел (53 найменування). Загальний обсяг дипломної роботи – 66 сторінки, у тому числі список використаних джерел – 6 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОДІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ВНУТРІШНЬОГО ПРАВА ДЕРЖАВ

1.1. Теорії та концепції співвідношення міжнародного права та внутрішнього права держав

Проблема співвідношення міжнародного права та національного права держав не є новою, її розвиток почався приблизно п'ять століть тому і збігся з періодом оформлення самого міжнародного права як самостійної науки, а також системи права, відмінної від внутрішньодержавного права. І. І. Лукашук відзначав: "... є підстави вважати, що саме в XVI столітті міжнародне право починає поступово проникати в політику, зростає число договорів, формуються звичаї, за якими держави стали визнавати юридичну силу. Очевидно, з настанням цього століття і починається передісторія міжнародного права" [1, с. 34-35].

Однак із подальшим розвитком глобалізаційних, а пізніше й інтеграційних процесів, розвитком відносин між державами у різних сферах, співвідношення, взаємодія та взаємовплив цих двох систем ставали предметом вивчення все більшої кількості вчених-юристів. У XIX ст. затверджується принцип суверенної рівності держав і встановлюється базис розмежування міжнародного і внутрішньодержавного права. Починають оформлюватися теорії та концепції такого співвідношення.

В сучасній доктрині міжнародного права загальновідомими є дві теорії - дуалістична і моністична. Проте, нині в їх межах розрізняють як мінімум п'ять основних концепцій: дуалістична (існування двох окремих, незалежних одна від одної національної та міжнародної правових систем, які виключають верховенство однієї над іншою); моністична з приматом внутрішньодержавного права над міжнародним; моністична з приматом

міжнародного права над внутрішньодержавним; верховенство кожної з двох систем у власних сферах регулювання з урахуванням їхніх взаємовідносин (теорія координації) і про існування двох самостійних, рівноправних, взаємозалежних міжнародної та внутрішньодержавної правових систем (соціалістична дуалістична) [2, с. 245].

Відповідно до дуалістичної теорії, існують дві правові системи, котрі розвиваються паралельно: міжнародне право та внутрішньодержавне право. Прихильниками цієї теорії є Г. Тріпель, Д. Анцілотті, Г. Тункін, А. Гавердовський, Д. Левін, І. Лукашук та багато інших вітчизняних та закордонних науковців. Тріпель був одним із засновників цієї концепції і створив основи дуалізму, інших вважають його послідовниками, які лише трохи її модернізували. На його думку, сутність дуалізму можна відобразити на прикладі: «двох кіл, що тісно дотикаються, але ніколи не перетинаються». Савчук К. О. та Драчов О. В., які досліджували генезис проблеми співвідношення, зазначили, що, відповідно до положень дуалізму, жоден з цих правопорядків не може створити чи змінити норми іншого [3]. Така думка раніше також була висвітлена в працях І. Лукашука: «найпоширенішою концепцією співвідношення міжнародного та національного права є, вочевидь, дуалістична, яка виходить з того, що між цими двома правовими системами не існує якогось підпорядкування, кожна діє у своїй сфері» [4]. Таким чином, теорія побудована на тому, що міжнародне право і внутрішньодержавне право мають різні сфери правового регулювання: міжнародне право - міжнародні, а національне право - відносини між фізичними та юридичними особами. Проте вони не існують ізольовано, вони можуть взаємодіяти та впливають одна на одну, але все ж таки кожна з них має авторитет та вищу силу у своїй системі. Але не всі прихильники цієї теорії дотримуються єдиної думки, наприклад, на думку О. Мережка, дуалісти вважають, що міжнародне та національне право є повністю автономними правовими системами, вони не пов'язані й не перетинаються, а також не можуть впливати одне на одне [5, с. 112].

Проте така теорія має безліч недоліків. Ю. О. Волошин зазначив: «У світлі сучасного міжнародного права дуалістична концепція не працює в багатьох аспектах сучасних міжнародних відносин. Так, вона не дає адекватного пояснення правотворчій діяльності міжнародних неурядових організацій, рішення яких (наприклад, технічні стандарти ІКАО) можуть майже автоматично ставати частиною національного законодавства. Однак найбільш яскравим прикладом неадекватності дуалістичної концепції, і в цьому ми погоджуємося з О.О. Мережком, можна вважати право ЄС, яке сформувалося на базі міжнародного права і поступово набуло рис наднаціонального правопорядку, в якому немає чіткої межі між внутрішньодержавною та міжнародною сферами» [6, с. 166].

Відповідно до моністичної теорії, міжнародне і національне право є двома елементами однієї цілісної системи. В межах цієї теорії виділяють 2 основні концепції: монізм з приматом національного права і монізм з приматом міжнародного права.

Започаткував створення і розвиток моністичної теорії з приматом національного права Г. Гегель. У своїх працях він дотримувався позиції, що міжнародне право є зовнішнім державним правом. Тобто воно є похідним від внутрішньодержавного права, має йому підпорядковуватися та в жодному разі керувати ним. З прихильників цієї концепції можна виокремити А. Цорна, І. Мозера, Ф. Ларсона, А. Шміта, М. С. Строговича і С. О. Голунського та ін. Наприклад, А. Цорн, визначаючи відносини між двома системами права, стверджував: «норми міжнародні є правовими нормами тоді, якщо вони проявляють себе як складова частина національного права» [7, с. 34]. Радянські вчені пропонували включити міжнародне право в систему радянського права як його окрему галузь і визначали міжнародне право як внутрішньодержавне право. Відповідно до положень концепції, визнається пріоритет національного права, а норми міжнародного права застосовуються, якщо вони не суперечать національному. Концепція примату національного права над міжнародним на сьогодні втратила свою актуальність і практично

немає прихильників. Різкий спад її популярності можна пояснити тим, що наразі переважна більшість країн є демократичними, а в ХХ столітті вона широко використовувалась саме тоталітарними державами для обґрунтування найвищої цінності своїх правових систем.

Моністична теорія з приматом міжнародного права найкраще обґрунтована в працях представників віденської школи. Г. Кельзен, як відомий прихильник цієї теорії, стверджував, що міжнародне право є вищим стосовно кожної з національних правових систем і є єдиним чинником, який обмежує діяльність держав. Отже, така концепція передбачає закріплення в національному законодавстві пріоритету міжнародних договорів. Таким чином, у випадку існування суперечливих норм міжнародного та національного права, застосуванню підлягають саме норми міжнародного договору. Нині із розвитком та збільшенням авторитету міжнародного права, через глобалізацію та розширенням кола міжнародних відносин, така концепція має найбільшу популярність серед вчених. Проте, як і інші концепції вона не є повністю доопрацьованою, та її недоліком є те, що тепер держави на практиці нерідко прагнуть довести перевагу національного права. Крім того, порівняння норм міжнародного та національного права дозволяє знайти як в першій, так і в другій системі права норми, які між собою не пов'язані і жодним чином не взаємодіють [8 с. 123].

Ю. О. Волошин у своїй науковій статті навіть зазначав, що: «Моністи – прибічники «світового» та «транснаціонального права», зазираючи у майбутнє, передбачали створення єдиної системи правового регулювання, що має діяти у глобальному масштабі» [9, с. 305].

Цікава концепція міститься в доктрині соціалістичної правової науки. За основу радянські вчені брали положення дуалістичної теорії, але вони не вважали, що ці дві основні правові системи повністю самостійні, а їх взаємодія та взаємовплив є обмеженими. Такими вченими соціалістичної правової науки були відомі вчені-міжнародники І. П. Бліщенко, В. Г. Буткевич, Г. В. Ігнатенко, Д. Б. Левін, М. В. Миронов, Р. А. Мюллерсон, Г. І. Тункін, Є. Т.

Усенко, С. В. Черниченко та ін. Вони вважали, що основний принцип міжнародного права – державний суверенітет. Таким чином, немає примату ні системи міжнародного права над національним, ні навпаки, обидві системи є самостійними явищами зі своєю специфікою, а їх відносини будуються на засадах узгодження і координації. Міжнародне та національне право перебувають у процесі активної взаємодії і взаємозв'язку, що забезпечує їхнє існування та функціонування. Деякі юристи визначали таку концепцію співвідношення як «реалістичний дуалізм» (Д. Костов), «соціалістична доктрина дуалізму» (П. М. Радойнов) або «діалектичний дуалізм» (С. В. Черниченко, Е. М. Аметистов), проте ця термінологія не набула загального визнання [8, с. 144].

Проте у визначенні теорії та концепції, які застосовуються тією чи іншою державою, не існує однозначності, через існування певних перешкод. Наприклад, певні складнощі виникають вже на етапі визначення місця міжнародних договорів у національній правовій системі, а це зазвичай здійснюється на конституційному рівні, адже держави вживають різну термінологію: міжнародні договори визнаються «частиною національної правової системи» (наприклад, Албанія, Естонія, Литва, Польща, Росія), «частиною права федерації» (ФРН), «частиною внутрішнього правопорядку» (наприклад, Іспанія, Хорватія), частиною внутрішнього (національного) законодавства (наприклад, Македонія, Україна) [10]. Уся ця термінологія потребує юридичного тлумачення, що, у свою чергу, також викликає суперечності серед науковців.

У сучасній західній науці міжнародного права багато вчених не поділяють поглядів ані дуалістичної, ані моністичної теорій. Англійський юрист-міжнародник Ян Броунлі зазначає: «Все більше юристів-фахівців міжнародного права прагнуть позбутися дихотомії монізму і дуалізму, стверджуючи, що логічні наслідки обох теорій суперечать діяльності міжнародних і національних органів, а також судів» [11, с. 69]. Подібних поглядів на проблему дотримуються Дж. Фіцморіс, Ш. Руссо, М. Соренсен та

інші науковці. Таку думку поділяли і деякі радянські вчені, наприклад, А. А. Рубанов, зазначав, що кожна з правових систем покликана врегульовувати власне коло відносин, проте вони не існують в ізоляції, оскільки всі системи взаємопов'язані. Національне право кожної країни пов'язане з правом інших країн і міжнародним правом (правом всіх існуючих країн) [12, с. 54].

Загалом, кожна держава у своєму законодавстві самостійно визначає власну систему співвідношення через встановлення в конституції норм, що передбачають особливості застосування норм міжнародного права в національному правопорядку. Але такі положення конституційного права різних держав щодо взаємодії національного та міжнародного права дуже часто є доволі абстрактними й формулюють, як правило, лише головну засаду такої взаємодії, залишаючи при цьому її конкретизацію практиці правозастосування. Від того, якої з названих двох теорій – дуалістичної чи моністичної – дотримується та чи інша держава, залежить статус міжнародних договорів та їхнє місце в національній правовій системі.

1.2. Способи та форми впливу міжнародного права на внутрішньодержавне право

Крім зазначених в попередньому підрозділі теорій та концепцій, важливими для визначення співвідношення є взаємодія та взаємовплив цих двох систем. Адже в процесі формування законодавства держав великий вплив має міжнародне право, і навпаки, в процесі формування нових норм міжнародного права немаленький вплив відіграє і національне законодавство держав.

Вплив міжнародного права на національне стає дедалі більшим, особливо в умовах глобалізації. Цей процес є невіддільною частиною розвитку кожної національної правової системи, проте відбувається в кожній країні в різному темпі. Для оцінки впливу глобалізаційних процесів на національні правові системи був створений спеціальний індекс (KOF Index of

Globalization), який щорічно складається Швейцарським економічним інститутом за участю Федерального Швейцарського технологічного інституту. Також, міжнародною недержавною організацією The World Justice Project регулярно проводиться дослідження забезпечення країнами світу правового середовища за індексом верховенства права (The Rule of Law Index).

Міжнародне право як прояв погодженої волі держав, його норми і принципи визначають ідейну і нормативну основу національного права. Перед тим як держава приймає нову норму національного законодавства, вона має перевірити таку норму на відповідність загальнолюдським цінностям та принципам, що містяться в міжнародному праві. У процесі укладення державою різних міжнародних договорів, підписання міжнародних декларацій, вступу в міжнародні організації національне право розвивається за рахунок міжнародного.

Основним принципом зв'язку міжнародного права з внутрішньодержавним є фундаментальний принцип міжнародного права «*pacta sunt servanda*» («договорів потрібно дотримуватися»). Цей принцип означає, що з моменту набуття чинності договір встановлює міжнародно-правові норми, які є обов'язковими для сторін договору, що висловили згоду на його обов'язковість. Застосування норм міжнародного права у внутрішньодержавній сфері зумовлене принципом сумлінного виконання міжнародних зобов'язань (*bona fides*), а також нормою статті 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів: "Учасниця не може посилатися на положення свого внутрішнього права як виправдання щодо невиконаного нею договору" [13]. За допомогою міжнародних договорів, угод відбувається приведення до єдності правових норм, що діють в різних державах.

Принципи міжнародного права як основоположні загальноновизнані норми мають обов'язкову юридичну силу для всіх учасників міжнародних відносин, що не можна сказати про міжнародні договори. Хоча, як відомо, міжнародний договір є однією із форм вираження міжнародного права. Для того, щоб міжнародний договір мав вплив на національне законодавство

певної держави, така держава повинна виразити згоду на обов'язковість договору. Така згода здійснюється в таких формах: підписання, обмін документами, ратифікація, затвердження, приєднання (ст. 11 Віденської конвенції 1969 р.) [13].

Першою формою є підписання, яка передбачає підписання договору представником держави. Підписання надає договору обов'язкової сили у трьох випадках, що передбачені ст. 12 Віденської конвенції 1969 р. [13]: а) договір передбачає, що підписання має таку силу; б) в інший спосіб установлено домовленість держав, які беруть участь у переговорах, про те, що підписання повинне мати таку силу; в) намір держави надати підписанню такої сили впливає з повноважень її представника або був виражений під час переговорів.

Наступною формою є ратифікація, яка передбачає затвердження договору вищим органом державної влади. Ратифікація відбувається у двох законодавчих документах: ратифікаційна грамота виражає згоду на обов'язковість договору перед учасниками цього договору, що стосується сфери міжнародного права, а внутрішньодержавний нормативний акт покладає на державу зобов'язання щодо виконання міжнародного договору, що стосується безпосередньо національного права держави.

Затвердження як форма надання згоди має зміст лише для міжнародних договорів, що укладаються міжнародними організаціями.

Приєднання як форма вираження згоди на обов'язковість договору, надає змогу стороні, що не брала участь у договорі, взяти на себе зобов'язання щодо чинного договору, чи такого, що ще не набрав чинності, якщо така можливість передбачена в самому договорі або за домовленістю всіх учасників [14].

Надання згоди на обов'язковість та набуття міжнародним договором чинності означає, що його положення стають юридично обов'язковими для учасників договору і порушення його положень тягне за собою міжнародно-правові наслідки.

Отже, для взаємовпливу цих двох систем необхідне узгодження змісту норм національного права з положеннями міжнародного права, в тому числі і договору. Зазвичай, таке узгодження відбувається шляхом запозичення міжнародно-правових норм у національне право або шляхом прийняття національних норм, що за своїм змістом відповідають принципам та нормам міжнародного права. У вітчизняній літературі такі процеси називаються імплементацією або трансформацією міжнародно-правових норм. Але використання терміну «трансформація» не зовсім відповідає дійсності, оскільки він означає зміну форми, а на практиці в національному законодавстві з'являється нова національна норма, а міжнародно-правова ж норма не припиняє своєї чинності і не змінює форми. Тому більш коректним є використання терміну «імплементація» (англ. implementation), який буквально означає «виконання, здійснення».

Р. А. Мюллерсон у підручнику «Міжнародне право» (1994) пояснює, що процес здійснення норм міжнародного права всередині держави нерідко називають трансформацією. Але, на його думку, трансформація полягає в тому, що держава за допомогою свого внутрішнього права забезпечує реалізацію норм міжнародного права, її доцільніше іменувати національно-правовою імплементацією норм міжнародного права, яка має різні форми [15, с. 135].

Л. П. Ануфрієва у підручнику «Міжнародне публічне право» (1999), при поясненні процесу реалізації взятого державою міжнародно-правового зобов'язання та узгодження міжнародного і внутрішньодержавного права, зазначає, що серед юридичних форм такого узгодження розрізняють: трансформацію (пряму та опосередковану), інкорпорацію, рецепцію, відсилання до міжнародного договору [16, с. 86-88].

Отже, підсумовуючи наведені визначення у вітчизняній доктрині щодо впливу міжнародного права, можна сказати, що такий вплив здійснюється шляхом імплементації міжнародно-правових норм в національне

законодавство, яка здійснюється в певних формах. Ці форми розглянемо детальніше.

Трансформація означає повну перебудову тексту міжнародно-правової норми, відповідно до внутрішньодержавного законодавства. Таким чином норми міжнародного права часто перебудовують до специфіки «мови» національного законодавця, при цьому зберігаючи основний правовий сенс норми. Трансформація є дуже актуальною серед держав. При трансформації міжнародне право є основою для появи національної норми. Станом на сьогодні трансформація є дуже актуальною та зручною формою імплементації міжнародних норм. Як вже зазначалось, існують два види трансформації. При прямій (загальній/автоматичній) трансформації держава встановлює, що усі або тільки визначені види міжнародно-правових норм є частиною національного права країни. При опосередкованій (індивідуальній/вольовій) трансформації необхідно в кожному випадку вводити міжнародні норми в національне право країни спеціальним актом.

Рецепція – такий вид імплементації, коли норма міжнародного права без зміни запозичується національним законодавством. За допомогою рецепції держава може продемонструвати чітке дотримання міжнародно-правових норм, тому цей метод є досить поширеним. Існують також два загальновідомі способи рецепції. Загальна рецепція - це сприйняття загального міжнародного права в цілому, всіх міжнародно-правових актів, згоду на обов'язковість яких надано державою (наприклад, ст. 55 Конституції Франції). Спеціальна рецепція - це сприйняття міжнародних правових норм, кожної окремо.

Специфічним підвидом є попередня рецепція. Вона має місце тоді, коли держава приводить своє законодавство у відповідність з нормами міжнародного договору на стадії підготовки приєднання до нього. Як приклад можна привести підготовку приєднання ФРН до Європейських конвенцій про правову допомогу з кримінальних справ. Наразі і Україна проводить попередню рецепцію з метою привести національне законодавство у

відповідність з європейським, відповідно до умов вступу країн в Європейський Союз (далі – ЄС).

Відсилання (іноді також називають бланкетною трансформацією) - коли норма міжнародного права прямо не запозичується, проте в нормі права робиться на неї посилання. Таким чином, норми міжнародного права стають нормами прямої дії та можуть прямо застосовуватися суб'єктами внутрішнього права. Загальне відсилання означає, що в національному праві держави існує загальне правило, яке надає всім міжнародним нормам силу внутрішнього закону. Тут можна провести аналогію із загальною рецепцією. Часткове або спеціальне відсилання має місце тоді, коли група норм національного права відсилається до групи норм міжнародного права.

Проте серед науковців такі форми та способи впливу міжнародного права на національне не є вичерпними. Наприклад, С. Щетінін виділяє такі способи правової глобалізації: правова інтеграція, правова інтернаціоналізація та правова імплементація. А на думку Н. М. Михайленко трансформація національних правових систем відбувається внаслідок гармонізації, апроксимації та конвергації [17, с. 200] тощо.

Слід зазначити, що динаміка співвідношення норм міжнародного і національного та вплив міжнародного права на останнє свідчить про поширення сфери регулювання міжнародного права, перш за все, за рахунок розвитку нових напрямів, пов'язаних із міжнародним співробітництвом. Крім того, поширюється сфера так званого спільного регулювання суспільних відносин нормами міжнародного і національного права.

Таким чином, норми міжнародного права все більше проникають до структури національної правової системи. Чим більше держава залучена до системи міжнародних відносин, тим більше вона залежить від міжнародного співтовариства, тим більше держава підпадає під вплив міжнародного права та визнає його авторитет, узгоджує своє національне законодавство з міжнародним правом і допускає його безпосередню дію у національній сфері.

1.3. Вплив норм національного права держав на норми міжнародного права

Деякі науковці вважають, що національне право має обмежений або незначний вплив на міжнародне право. Проте, саме національне право служить своєрідним джерелом міжнародного права.

По-перше, проаналізувавши історію створення та розвитку цих двох правових систем, можна зробити висновок, що внутрішньодержавне право з'явилося як галузь і як наука набагато раніше за міжнародне. Таким чином, саме національне право передувало створенню міжнародного, мало значний вплив на його формування. Такі ознаки, як поділ на приватне і публічне, наявність галузей права (економічне, кримінальне право та право охорони довкілля та ін.) були запозичені саме з національної правової системи.

По-друге, національне право і на сьогоднішній день певною мірою формує міжнародне. Оскільки норми останнього створюються в результаті угоди між його суб'єктами, а саме суверенними державами. Внутрішньодержавне право визначає діяльність держави та її політику на міжнародній арені. Таким чином, через свою політику, визначену загалом національним законодавством як її прямим відображенням, держава бере участь у створенні нових міжнародно-правових норм на міжнародних конференціях, при укладанні міжнародних договорів тощо, і, таким чином, опосередковано чинить вплив на формування міжнародного права в цілому. В умовах глобалізації перед державами стоїть спільне завдання вироблення норм задля регулювання нових сфер міжнародних відносин і розвитку міжнародного права.

По-третє, вплив національного права на міжнародне полягає у запозиченні міжнародним правом окремих норм чи інститутів, вироблених у праві окремих держав. Такі норми можуть бути як матеріальними, так і процесуальними (правила введення переговорів, укладання договорів тощо). В доктрині міжнародного права подібний процес отримав назву “зворотна

трансформація”. Як приклад, на створення норм щодо прав людини у міжнародному праві великий вплив мала Декларація незалежності США 1776 р. та французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р.

Ще одним важливим аспектом є те, що найбільшого впливу національного права зазнає саме міжнародне приватне право. Регулювання міжнародних приватних відносин відбувається за допомогою двох правових систем: і внутрішньодержавного, і міжнародного права. Норми міжнародного приватного права складаються з частин національних систем і частини міжнародного економічного права, і тоді утворюється своєрідний комплекс. В міжнародному приватному праві виділяють два методи правового регулювання: колізійний та матеріально-правовий. Саме колізійний метод відіграє велику роль щодо взаємодії з національним правом. Такий метод також називають відсильним, адже більшість норм в міжнародному приватному праві є відсильними, тобто його норми відсилають до відповідного внутрішнього законодавства країни, за яким потрібно регулювати ті чи інші відносини, які виникли. Звідси можна зробити висновок, що такі міжнародні приватноправові відносини регулюються саме матеріальними нормами приватного права держави, вибраної за допомогою колізійної норми. Тому серед деяких науковців міжнародне приватне право нерідко розглядається як галузь національного права.

Національне право та законодавство має великий вплив на міжнародне ще щодо місця, яке буде мати останнє у внутрішньодержавному правопорядку. Адже саме від того, яким чином сформульовано положення конституції щодо місця міжнародно-правових норм залежить власне ефективність їх реалізації. Таким чином, більшість основних законів держав у своїх нормах висвітлюють такі питання як: місце міжнародних договорів і міжнародного звичаєвого права в національній правовій системі.

Висновки до розділу 1

З самого початку існування міжнародного права та виокремлення його в окрему правову систему, воно існувало у певній взаємодії з національним правом. Саме тому, вченими та фахівцями в сфері міжнародного права було розроблено дві теорії та як мінімум 5 повноцінних концепцій щодо їх співвідношення. Ці концепції були створені під впливом вчень різних правових шкіл та доктрин. Проаналізувавши історію створення кожної, їх зміст та значення, на мою думку, на сьогоднішній день використанню не підлягає ані моністична, ані дуалістична теорії. Найдоцільнішою, я вважаю, є думка, створена у сучасній західній науці міжнародного права, відповідно до якої жодна з теорій та концепцій не надає повної картини існування цих двох безперечно самостійних правових систем, які, проте, завжди впливають одна на одну. Не можна і визначити в загальному примат однієї системи над іншою, адже законодавство кожної країни надає різну юридичну силу міжнародно-правовим актам.

Вплив міжнародного права на внутрішньодержавне є безперечним. Якщо держава не веде ізолюване від всього світу існування, вона так чи інакше співпрацює з іншими державами в певних галузях. Саме така співпраця і регулюється міжнародним правом, багатосторонніми та двосторонніми угодами. Надаючи згоду на обов'язковість таким міжнародно-правовим нормам, законодавець імплементує їх в національне право у різних формах, описаних в другому підпункті.

Проте, дослідивши взаємодію цих правових систем, можемо зробити висновок, що і національне право завжди, з самого початку створення, чинить вплив на міжнародне. Міжнародне право як система, яку ми маємо зараз, була створена за зразком національної системи права, наприклад, було запозичено поділ на публічне та приватне право, їх поділ на окремі галузі, деякою мірою і процес прийняття нових норм. Але такий вплив не завершився лише на формуванні та початковому розвитку, а продовжується і зараз. Як приклад,

міжнародно-правові норми створюються узгодженою волею сторін (суверенних держав), а їх політика та діяльність на міжнародній арені великою мірою формується їх національним правом. Таким чином, і на сьогоднішній день, створення нових норм в міжнародному праві залежить від вже створених норм в національному праві. Крім того, не тільки національне право застосовує відсилання як форму імплементації норм, міжнародне приватне право в більшості випадків побудоване на відсильних нормах, які, в свою чергу, відсилають саме до національного права різних держав.

РОЗДІЛ 2

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА ВНУТРІШНЬОГО ПРАВА НА ПРАКТИЦІ ДЕРЖАВ-ПРЕДСТАВНИКІВ ОСНОВНИХ ПРАВОВИХ СІМЕЙ СВІТУ

2.1. Співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права країн англосаксонської правової сім'ї

В різних країнах міжнародні договори та міжнародне право в цілому має різне значення та різну юридичну силу. Так склалося відповідно до різних обставин, наприклад: історія розвитку правової системи, економічний розвиток країни та її місце на міжнародній арені, форма правління та політичний устрій тощо. Таких причин є багато, проте, оскільки, ми розглядаємо співвідношення саме правових систем, вважаю доцільним класифікувати країни за правовими сім'ями, які об'єднують національні правові системи за спільними ознаками.

Англосаксонська правова сім'я – це сукупність національних правових систем, в системі джерел яких основне місце займає судова практика. Така правова сім'я охоплює такі країни як: Велика Британія, Сполучені Штати Америки, Австралія, Канада тощо. В доктрині міжнародного права нерідко її також називають англо-американською правовою сім'єю або сім'єю загального права.

Для того, щоб дослідити співвідношення та взаємодію міжнародного права та права певної країни, спочатку необхідно звернутися до основного закону цієї країни та віднайти норми, що регулюють дію та місце міжнародно-правових норм серед всіх джерел національного права. Важливим аспектом є і прийняття міжнародних договорів та імплементація міжнародно-правових норм.

Розглянемо на прикладі США, як однієї з країн загального права. Частина 2 статті 6 Конституції США зазначає: «Ця Конституція і закони

Сполучених Штатів, що будуть ухвалені на її підставі, а також усі міждержавні договори, як укладені раніше, так і ті, що будуть укладені Сполученими Штатами після цього, є верховним правом країни; і судді в кожному штаті мають ними керуватися, йому слідувати, незважаючи на те, що б йому не суперечило в конституції та в законах будь-якого штату» [18]. Відповідно до цього положення, Конституція США прирівнює за юридичною силою міжнародні договори до федеральних законів та надає вищу юридичну силу у порівнянні з конституціями, законами та судовими прецедентами окремих штатів. В такому випадку, прирівнюючи їх до національного законодавства, вони також забезпечуються такими ж правозастосовними механізмами. Але, в будь-якому випадку, Конституція США є найвищим федеральним законом і має вищу юридичну силу, у порівнянні з міжнародними договорами.

Проте невирішеним залишається питання щодо місця міжнародного договору в системі джерел права США. В доктрині існують дві протилежні думки. Перша міститься в справі *Missouri v. Holland* [19], де в рішенні судді зазначено, що стаття 6 конституції США передбачає, що лише закони, а не договори, мають бути «прийняті на її підставі», тому повноваження на укладення договорів не має жодних чітких обмежень. Отже, у випадках, коли держава підписує міжнародний договір, положення якого суперечать положенням Конституції, це не може бути підставою для її зміни чи редагування. Відповідно до цієї думки, існують дві окремі системи, які не підпорядковуються одна одній (дуалізм). На противагу цьому, існує й інша думка, відповідно до якої немає чіткого розмежування національного права та міжнародного. Адже відповідно до вищезгаданої частини 2 статті 6 Конституції США міжнародні договори, вже укладені та ті, що будуть укладені в майбутньому «є верховним правом країни», як і Конституція та інші федеральні закони. Тобто вони є частиною національного законодавства, і тут можна прослідкувати деякі риси монізму, оскільки існує лише одна правова система – внутрішньодержавна, а укладені міжнародно-правові договори – лише її частина.

Міжнародні договори не мають прямої дії у внутрішньому праві США та вимагають національно-правової імплементації. У свою чергу, національні нормативно-правові акти, за допомогою яких відбувається імплементація міжнародних договорів, підпадають під обмеження Конституції, як і інше законодавство США [20]. Такі ж імплементаційні акти можуть знизити вплив та дію міжнародного договору як джерела права США, ігноруючи певні зобов'язання, які певним чином ідуть всупереч Конституції, або надаючи їм статус різних форм федеральних законодавчих актів.

Важливим аспектом співвідношення є федеративна форма правління США. Така форма передбачає існування федерального законодавства та законодавства окремих штатів. В кожному штаті діє також і своя Конституція, яка більшою мірою покликана саме регулювати особисті права громадян штату. Так, вони можуть містити схожі або однакові положення з міжнародними договорами, в питаннях, які не врегульовані федеральним законодавством, проте конче потребують правового регулювання. Крім того, відповідно до Конституції США законодавства штатів підпорядковуються міжнародним договорам як «верховному праву країни». Отже, і в цьому аспекті простежується тісна взаємодія цих двох правових систем та пріоритет міжнародного права над правом окремих штатів.

В цілому, усе міжнародне право, що входить до внутрішньодержавного права США, розуміється і застосовується як право США, а не як зовнішнє «міжнародне право». Отже, вплив та трактування, які вони мають у межах двох різних правових систем – національної та міжнародної можуть бути досить різними [21, с.1773-1774]. Так, імplementовані в законодавство країни міжнародні норми можуть мати зовсім інший сенс в порівнянні з тим, що міститься в міжнародному договорі, згоду на обов'язковість якого було надано США.

В питанні про співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права, необхідно обов'язково відзначити, що США як основна фігура на міжнародній арені – це одна із країн, яка відіграла основну роль у створенні та

розвитку міжнародного публічного права. Великий вплив на ініціювання створення та розробки багатосторонніх договорів США чинить і сьогодні.

Підсумовуючи, на прикладі США, ми побачили, що закони та міжнародні договори мають однаковий правовий статус та є рівними за юридичною силою, як складові єдиної правової системи - національної. Проте вони в жодному випадку не можуть суперечити або не відповідати положенням Конституції США. У випадках, коли певні положення міжнародного договору суперечать положенням Конституції США, вони зазвичай не будуть застосовуватися, оскільки положення такого договору визнаватимуться неконституційними. В переважній більшості випадків дія міжнародних норм не є прямою, і навіть після підписання договору його норми не можуть вважатися одразу конституційними та функціонувати в правовій системі США, для цього необхідно застосувати внутрішньодержавні механізми імплементації міжнародних норм. Таким чином, можна простежити деякі ознаки монізму з приматом саме національного права.

Зазвичай, як зазначалося раніше, імплементація норм міжнародного договору у внутрішнє право передбачає здійснення органом державної влади спеціального юридичного акту, форма й характер якого визначаються особливостями національної правової системи. Щодо саме механізму імплементації міжнародно-правових норм у національне законодавство, то загалом у практиці держав існують два основні підходи. Перший склався і використовується в країнах англосаксонської правової сім'ї. У XVIII ст. Вільям Блекстон узагальнив судову практику того часу: «Право народів є частиною права держави». У Великій Британії це узагальнення кваліфікують як доктрину, що не має вирішального значення в регулюванні внутрішньодержавних відносин, бо не має загальнообов'язкової юридичної сили. Отже, в країнах цієї правової сім'ї питання імплементації норм міжнародного права практично зводиться до їхнього застосування національними судами [22, с. 22].

У Великій Британії імплементаційний процес проходить так: після підписання договору, парламент має прийняти відповідний закон, у якому відтворено текст договору, а якщо такого закону не буде, то в суді на норму договору посилалися не можна. Таким чином, міжнародно-правова норма набуває статусу закону. У США ж все набагато простіше, акт перенесення договору в законодавство полягає в оприлюдненні положень договору президентом [22, с. 24]. Як зазначає О. Мережко, для Великої Британії, на відміну від США, характерний дуалістичний підхід, як відображення конституційної теорії розподілу влади між її гілками. Так, виконавча влада мала право брати міжнародні зобов'язання без попереднього дозволу законодавчої влади, в свою чергу законодавча влада мала виняткове конституційне право створювати внутрішнє законодавство. Так, міжнародне право і внутрішньодержавне право чітко розмежовані та мають власні сфери впливу та механізми реалізації [23, с. 289].

Саме в судовій практиці США з'явилося поняття «самовиконуваність норм міжнародних договорів» (self-executing). Дж. Пауст наголошує, що конституційною є позиція, що усі міжнародні договори є самовиконуваними, окрім таких, які потребують прийняття національного імплементаційного законодавства або які стосуються оголошення війни [24, с. 31].

2.2. Співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права країн романо-германської правової сім'ї

Наступними країнами для дослідження є країни романо-германської правової сім'ї, в наукових працях можна також зустріти такі її назви як «сім'я континентального права» або «сім'я цивільного права». Загальною рисою правових систем цієї сім'ї є те, що вони склалися на основі римського цивільного права, пристосували його до нових національних умов, де закон має вищу юридичну силу серед інших джерел права. Країнами романо-германської правової сім'ї є більшість європейських країн, таких як Франція,

Німеччина, Італія, Іспанія, Швейцарія тощо. Тяжіють до цієї сім'ї також латиноамериканське, скандинавське право та право Японії.

Загалом, для романо-германського права характерним є поділ на обов'язкові (нормативні) та необов'язкові/додаткові (ненормативні) джерела права. Переважна більшість науковців відносить міжнародний договір саме до нормативних джерел. Таким чином, до формально-обов'язкових джерел права в країнах континентального права відносять нормативно-правові акти, міжнародні договори та правові звичаї [25]. Навіть в цій класифікації та відведенні міжнародному договору місця серед обов'язкових джерел ми можемо спостерігати важливу роль та вплив безпосередньо міжнародного права на внутрішньодержавне. Крім того, більшість країн континентального права закріплюють принцип пріоритету міжнародного права у своїх конституціях (наприклад, ст. 10 Конституції Італії, п. 1 ст. 96 Конституції Іспанії тощо) [22, с. 21].

Більш детально ми розглянемо це на прикладі національного права та законодавства Франції. Конституція Франції у статті 55 встановлює, що міжнародні договори й угоди, належним чином ратифіковані або прийняті, перевищують силу внутрішніх законів з моменту опублікування. Крім того, в преамбулі Конституції проголошується, що Франція, «вірна своїм традиціям, бере до уваги положення міжнародного публічного права» [22].

Таким чином основний закон Французької республіки встановлює пріоритет міжнародного права, надаючи перевагу міжнародним договорам перед національним законодавством, а також надаючи іншим джерелам міжнародного права статус «допоміжних», які вони «беруть до уваги». Потрібно зазначити, що Конституція Франції та всі етапи її створення та формування у тому вигляді, якою вона є наразі, має велике значення для багатьох країн, особливо новоутворених. І схожа норма щодо місця міжнародних договорів в національній правовій системі міститься в конституціях багатьох країн, які є порівняно «молодими» на міжнародній арені, в тому числі і Конституції України (стаття 9) (далі – КУ) [26].

Положення про місце міжнародного договору в Конституції Французької Республіки підтверджується і судовою практикою, проте вже не зазначає його пріоритет, а лише однакову силу із законами. Так, Верховний суд Франції ще у 1811 р. визначив, що «договори, які пройшли встановлені процедури підписання і промульгації, є справжніми законами, які є обов'язковими для двох країн, між якими вони були укладені. Зрештою, в судах двох держав договори є настільки ж обов'язковими, як і самі закони» [27].

Серед європейських держав є держави, які забезпечують нормам міжнародного договору пряму дію, а також ті, які не забезпечують прямої дії. Втім, спостерігається тенденція до зростання кількості держав, що забезпечують саме пряму дію. Це також обумовлюється і деякими зовнішніми факторами. Франція, як і більшість європейських країн, які є представниками романо-германської правової сім'ї, є членом ЄС. Держави-члени відмовилися від будь-якої процедури імплементації, визнаючи пряму дію актів, що офіційно публікуються Європейським співтовариством відповідно до ст. 189 Римського договору про створення ЄС. Таке ж положення констатував і Європейський Суд у рішенні від 1968 року [22].

Щодо саме імплементаційного процесу, як неодноразово зазначалось, держава самостійно визначає всі необхідні способи і засоби, необхідні для цього. У Франції до прийняття Конституції 1946 року застосовувалася система «промульгації». Тобто указ президента являв собою «розпорядження» про виконання міжнародного договору. І нині, глава держави Франції уповноважений укладати та ратифікувати міжнародні договори від імені держави, відповідно до статті 52 Конституції. Проте у статті 52 зазначаються види міжнародних угод, такі як мирні договори, торговельні угоди, угоди щодо статусу осіб тощо, які можуть бути ратифіковані виключно актом парламенту [28].

У Франції, як, наприклад, і в Іспанії, закріплена модель попереднього конституційного контролю. Таким чином, якщо конституційним судом

встановлюється неконституційність положення міжнародного договору, то таке положення не має застосовуватися до держави або мають бути внесені зміни до конституції. Відповідне положення містить статті 54 Конституції Французької республіки. Проте така модель не є типовою для країн континентального права. Наприклад, в Іспанії та Німеччині закріплена модель наступного конституційного контролю [29, с. 11].

Ще одна визначна подія, яка є яскравим прикладом взаємодії міжнародного права та національного, є прийняття французької Декларації прав людини і громадянина 1789р., в основу якої покладені ідеї невідчужуваних природних прав, а також свободи і рівності. Цей документ має велике історичне значення, адже він був першим в Європі каталогом основоположних прав і свобод людини. Відсилання до нього міститься і в преамбулі чинної Конституції Франції, де встановлено, що «французький народ урочисто заявляє про прибічність правам людини і принципам національного суверенітету, які були визначені в Декларації 1789 року» [28].

Крім того, велике значення вона мала і для міжнародного права, адже частина її формулювань запозичена авторами міжнародних документів з прав людини, так і для окремих національних правових систем, адже такі положення відтворені в основних законах деяких країн [28]. Принципи Декларації 1789 р. лягли в основу Загальної декларації прав людини, прийнятої Організацією Об'єднаних Націй в 1948 р.

Проаналізувавши французьку національну правову систему, можна відзначити її тяжіння до саме моністичної концепції співвідношення міжнародного та національного права, причому з приматом першого. Така модель спостерігається у більшості країн сім'ї континентального права, як з приматом міжнародного, так і з приматом національного, і навіть таких, що прямо не зазначають примат жодного.

Проте моністична модель не є загальною для всіх країн цієї правової сім'ї. Деякі автори відносять, зокрема, Італію до країн, які застосовують дуалістичну модель [30, с. 130].

2.3. Співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права країн традиційної та релігійної правових сімей

За своїм змістом традиційна правова сім'я охоплює правові системи, засновані на звичаєвому праві. До країн даної сім'ї відносять країни Далекого Сходу (Китай, Японія, Монголія тощо), а також країни Африки (близько 40 країн).

Треба розуміти, що хоча, наприклад, Китай та Японія зберігає ознаки традиційної правової сім'ї, їх правова система значно відрізняється від правових систем не розвинених країн Африки. Адже, наразі вони знаходяться на різних етапах розвитку, в тому числі і в правовій сфері. Так, правова система Японії включає як писемні Конституцію, Цивільний і Торговий кодекси, створені за моделями німецького законодавства, так і звичаї та традиції, переважно в цивільних, сімейних, торговельних та інших відносинах. Африканське звичаєве право ж поєднує в собі звичаї та норми моралі, та характеризується різноманітністю звичаєвих комплексів, через існування різних етнічних спільнот в країні, які мають власні звичаї з того чи іншого питання. До того ж до 20 століття більшість таких країн були колонізовані, а на їх території впровадженій правовий режим країни-метрополії.

Більш цікавим є розвиток правової системи Китаю та його співвідношення та взаємодія з міжнародним правом. Адже досить довгий час міжнародне право вважалось суто європейським творінням, а на разі на нього дивляться як надбання багатьох цивілізацій, однією з якої є саме китайська. Причиною цьому стало те, що існує мало праць, які б свідчили про наявність китайської міжнародної договірної практики. А більшість міжнародних договорів Китаю не мали звичної для цього форми, а виглядали як грамоти та присяги на вірність. Це пояснюється тим, що для китайців важніше за все був сам ритуал, а не матеріальні речі. А також тим, як влучно зазначив О. В. Буткевич, що: «Китай у порівнянні з іншими регіонами найдовше підтримував норми стародавнього міжнародного права, а їх зміні чинив опір». [31, с.21]

З моменту утворення Китайської Народної Республіки (далі – КНР), основними завданнями в сфері міжнародного права стали утвердження Китаю як суб'єкту міжнародних відносин, встановлення дипломатичних відносин з іншими державами та юридичне обґрунтування представництва КНР в Організації Об'єднаних Націй. З того часу починається активна взаємодія національного права Китаю з міжнародним, але не довго. Адже з початком «культурної революції» (1966-1976 рр.) цей процес значно призупинився.

Інтерес до взаємодії з міжнародним правом відновився в 1971 році, коли з'явилась потреба захищати власні інтереси в ООН. З того моменту КНР всіма зусиллями проводить політику «обов'язковості виконання резолюцій ООН» і включається в роботу з підготовки та проведення III Конференції ООН з морського права, бере участь в розробці Конвенції з морського права. І вже тут можна прослідкувати про великий вплив та внесок правової системи КНР в міжнародне право [32]. С того часу до 2020 року, Китай поступово приєднався до понад 300 багатосторонніх договорів і 130 міжнародних організацій [33, с. 2].

Що ж до правового регулювання співвідношення міжнародного права та права КНР, то ані Конституція, ані закони чіткого визначення не надають. Проте в своїй зовнішній політиці активно пропагують принцип «добросовісного виконання міжнародного зобов'язання». Але, чи є це правдивим твердженням стосовно КНР, науковці ж знову не прийшли до єдиної думки. Американський вчений Роберт Вільямс вважає, що міжнародне право використовується лише тоді, коли це «зручно» для Китаю. Він зазначає, що: «По-перше, Китай демонструє гнучкий і функціональний підхід до міжнародного права, який дозволяє йому отримувати вигоду від міжнародного порядку та використовувати його без необхідності вносити фундаментальні зміни в букви закону. По-друге, Китай все більше прагне формувати правові норми в різних сферах міжнародних відносин. По-третє, незважаючи на свою податливість та обмеженість, міжнародне право також може формувати контекст для вибору китайських лідерів та їх уявлення про свої інтереси» [33].

За китайською системою, як і в багатьох інших юрисдикціях, матеріальні договірні зобов'язання, як правило, можуть застосовуватися у внутрішньому правопорядку лише через окремі положення національного законодавства. Протягом періоду після 1978 року Китай ратифікував низку міжнародних договорів з прав людини, які, на відміну від комерційних договорів, які значно посилили його економіку, не були включені в його внутрішню правову систему у спосіб, який міг би застосовуватися китайськими судами для обмеження державної влади [34].

Таким чином, функціональний підхід Китаю має тенденцію до включення міжнародного права у свою внутрішню правову систему, коли це підтримує економічне зростання або інші інтереси та не загрожує владі керуючої Комуністичної партії Китаю.

Що ж до вчинення впливу правової системи на міжнародну, як приклад, наразі, китайські представники очолюють 4 із 15 спеціалізованих установ ООН, в той час коли інші держави не мають більш ніж одного такого представника.

Дійсно, співвідношення та місце джерел міжнародного права серед джерел національного права – не встановлене, будь-які імплементаційні засоби – не встановлені, не зважаючи на авторитет Китаю на міжнародній арені, існуючий переважно через його економіку. До того ж, історії відомо багато випадків порушення своїх міжнародних зобов'язань, а також загальновизнаних норм і принципів міжнародного права.

Такий випадок не є одиничним, насправді така ситуація склалась у більшості країн традиційної правової сім'ї. Проте, хотілось би зазначити про існування на Африканському континенті Африканського Союзу, який був створений за подобою ЄС.

За аналогією з Європейським Союзом у межах АС було створено низку наднаціональних органів, які перебрали на себе частину владних повноважень. В 2004 р. створено Панафриканський парламент, якому надано право надавати свої рекомендації керівникам держав-членів. На кшталт Ради Безпеки ООН у

межах цієї організації сформована Рада безпеки і миру, уповноважена втручатися в африканські конфлікти і притягувати до відповідальності винних у скоєнні злочинів проти людства. Установчі документи АС передбачають створення низки колективних фінансових інститутів: центрального банку, інвестиційного банку і валютного фонду [35]. Таким чином, міжнародні норми через регіональну організацію проникають в правові системи країн Африки.

Вагомий вплив міжнародного права в національні правові системи Африки був здійснений в 1998 році із створенням Африканського суду з прав людини та народів разом з ухваленням Африканської хартії з прав людини та народів [36]. Так, це дало поштовх для приведення національного законодавства в сфері прав людини до міжнародних стандартів, а також міжнародної судової практики як одного із джерел систем права країн Африки.

Наступною для аналізу є релігійна правова сім'я, яка характеризується значенням релігійних текстів як основного джерела права. Найбільш розвинутими є системи мусульманського, індуського, юдейського і християнського права.

Мусульманська правова система є однією із ключових, які впливають на загальний стан міжнародної системи. Характерною рисою впливу ісламу на міжнародне право стало явище під назвою «сіяр» (найчастіше пов'язується зі сферою війни, а не мирних міжнародних відносин).

Дослідники сіяру дають йому таке визначення: «Мусульманське міжнародне право, відповідно до його класичного аналізу, ввібрало в себе досягнення як грецької, так і римської систем міжнародного права. По-перше, мусульманське міжнародне право надає більшій ваги етичним цінностям, позаяк, незважаючи на те, що вивчення міжнародного права виокремлене в окрему галузь науки, воно все-таки продовжує бути пов'язаним із релігією. По-друге, в мусульманському міжнародному праві ми знаходимо вперше в письмовій історії повний виклад визнаних прав ворога в мирний та воєнний період. Крім того, мусульманські юристи вперше розробили науку міжнародного права як незалежну галузь у загальній теорії права та відмінну

від політичної науки» [37]. Так, мусульманське право взяло безпосередню участь у створенні міжнародного гуманітарного права.

Так до країн з ісламською правовою системою належать Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Іран, Катар, Пакистан тощо.

Отже, ставлення мусульманських країн були відмінними у двох загальних ідеях. Державами - носіями першої ідеї є Йорданія, Сирія, Ліван, Судан, Туніс, Алжир, Марокко тощо. В політичному устрої деяких країн (Ірак, Єгипет, Ємен тощо) у ХХ столітті «ісламський шаріат поступився місцем дуалістичній системі права, побудованій за зразками англо-саксонської та романо-германської систем». Такі держави стали учасницями основних міжнародно-правових актів відносно прав особи та пактів про права людини. Лише з точки зору поваги до ісламу, вони відзначили занепокоєння стосовно деяких норм, які суперечать їх релігії, наприклад, ст. 18 міжнародного Пакту про громадянські і політичні права щодо свободи віросповідання. Адже, «Хто змінює свою релігію, буде вбитий», - пророк Мухаммад.

Стосовно місця міжнародного права в мусульманських правових системах, то в державах визнається примат міжнародного права над національним. Так, в Тунісі, є установка визначена в конституції норма, яка закріплює таке положення, що домінує, стосовно державного законодавства, положень міжнародних угод і нормативно-правових актів, сферою дії яких є права особи. Проте, відповідно до ст. 20 чинної конституції Тунісу, «норми ратифікованих в установленому законом порядку міжнародних договорів мають статус, вищий за закони, але нижчий за Конституцію» [38].

Проте інша половина держав, відмовляється від визнання будь-яких норм, які б суперечили релігійним приписам. Наприклад, арабські країни Перської затоки відмовляються співпрацювати з європейськими установами, а тим паче визнавати пріоритет, розроблених ними норм.

Як один із основних аргументів вони використовують те, що «розроблені і прийняті в рамках ООН Загальна декларація прав людини і пакти з прав людини за своєю суттю є відображенням західноєвропейської,

іудейської, християнської ідеології та мають вороже ставлення до ісламу». А також те, що шаріат набагато краще охороняє та забезпечує права людини.

Висновки до розділу 2

Відповідно до різних обставин (наприклад: історія розвитку правової системи, економічний розвиток країни тощо) в різних країнах міжнародні договори та міжнародне право в цілому має неоднакове значення та юридичну силу. Оскільки, за більшістю із цих ознак країни були класифіковані у різні правові сім'ї, доцільним є розгляд основних ознак співвідношення міжнародного права та національних правових систем, об'єднаних у такі сім'ї.

Так, першою стала англосаксонська правова сім'я, в правових системах якої основне місце займає судова практика. На прикладі США та їх Конституції, дослідили, що закони та міжнародні договори мають однаковий правовий статус та є рівними за юридичною силою, як складові єдиної правової системи - національної. Проте вони в жодному випадку не можуть суперечити або не відповідати положенням Конституції США. Так, тут прослідковується моністична теорія з концепцією примату національного права. Це є типовим для більшості країн цієї правової сім'ї, проте можуть відрізнятися імплементаційні засоби, як у Великій Британії.

На прикладі Франції, дослідивши романо-германську правову сім'ю, в джерелах права якої вищу юридичну силу має закон, можна стверджувати про тяжіння до моністичної теорії з приматом міжнародного права. Підтвердженням цього є положення Конституції Французької республіки, яке встановлює пріоритет міжнародного права, надаючи перевагу міжнародним договорам перед національним законодавством, а також надаючи іншим джерелам міжнародного права статус «допоміжних», які вони «беруть до уваги».

На основі досліджених загальних рис традиційної та релігійної правових сімей і отриманих результатів, можна стверджувати про мінімальну взаємодію

та взаємовплив міжнародного та національного права. Правові системи традиційної правової сім'ї мають дещо більшу взаємодію, за рахунок участі в багатьох міжнародних угодах та організаціях, особливо з приводу захисту прав людини. Але ж Китай навпаки, не забезпечує міжнародні зобов'язання у сфері прав людини, хоча бере активну участь в інших питаннях. Релігійні ж навпаки відмовляються від будь-якого міжнародного впливу, адже вони порушують їх релігійні приписи. Проте, і серед них є винятки, наприклад, Туніс, в Конституції якого закріплений пріоритет міжнародного права над національним, але пріоритет Конституції над міжнародним договором.

РОЗДІЛ 3

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ПРО ВЗАЄМОДІЮ ВНУТРІШНЬОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

3.1. Конституційні засади взаємодії законодавства України та міжнародного права

Україна відносно «молода» держава, не дивлячись на її довгу та багату історію. Так, проголошення незалежності України відбулося 24 серпня 1991 року, лише приблизно 31 рік тому, після розпаду Радянського Союзу. І саме в цей час перед нею постала низка проблем та завдань, одним із яких було створення нового законодавства, частина якого була необхідна для виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань.

Першим національним актом, який би регулював місце міжнародного права у внутрішньодержавній правовій системі України, стала «Декларація про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р., створена ще навіть за рік до проголошення незалежності. В Розділі X зазначено: «Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права» [39]. Навіть в цьому положенні ми можемо прослідкувати явні ознаки прихильності до теорії монізму з концепцією примата міжнародного права над національним. Проте, ми не можемо сказати про юридичне оформлення такого примату, адже декларація є лише політичною заявою про наміри і основою для створення нової Конституції та законів України, де ці положення вже будуть конкретизовані та закріплені.

Наступним кроком стало прийняття Закону України (далі – ЗУ) «Про правонаступництво України» 1991 р., де в статті 7 вказано, що: «Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки». Відповідно до цього положення, норми міжнародного права вже не є пріоритетними, і

взяті Радянським Союзом зобов'язання, правонаступницею яких є Україна, визнаються лише у тому випадку, якщо вони не суперечать Конституції [40]. Проте і на той час ще не була створена нова Конституція незалежної України, а використовувалась Конституція УРСР, яка була підписана ще у 1976 році, та жодним чином не регулювала питання співвідношення міжнародного та національного права та місця міжнародного договору в системі джерел.

10 грудня 1991 року був підписаний ЗУ «Про дію міжнародних договорів на території України», який мав би врегулювати всі питання. В преамбулі зазначено, що існує пріоритет загальнолюдських цінностей, загально визнаних принципів міжнародного права та те, що укладені та ратифіковані міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України. Відповідно до положень преамбули цього Закону встановлений пріоритет принципів та цінностей міжнародного права, проте немає чіткого встановлення пріоритету норм міжнародного права саме над нормами національного законодавства. Зазначена і головна ознака монізму – єдність міжнародних договорів із національним законодавством та необхідність застосування норм ратифікованих договорів у порядку, встановленому для застосування норм національного законодавства [41]. Порядок укладання, ратифікації та імплементація в національне законодавство були викладені в Законі України «Про міжнародні договори України» від 22 грудня 1993 р. Але данні закони втратили чинність ще у 2004 році на підставі нового ЗУ «Про міжнародні договори України» від 20 червня.

І вже в 1996 році, коли була прийнята нова Конституція незалежної України, проблема співвідношення цих двох систем віднайшла своє рішення, проте і наразі не в повному обсязі. Відповідно до статті 9 чинної Конституції: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України». І в статті 18 вказана значущість та необхідність додержання загально визнаних принципів і норм

міжнародного права, проте знову жодного пріоритету не встановлюється. Верховна Рада, таким чином, затвердила основним законом держави місце міжнародного договору в національному законодавстві. Чинні та ратифіковані Верховною Радою міжнародні договори є невід'ємною частиною єдиної національної правової системи. І знову прослідковуємо основну ознаку монізму, яка червоною ниткою йшла крізь всі національні акти з початку створення незалежної України. Проте питання щодо примату однієї із систем і на цей раз залишилась без вирішення. В доктрині науковці також не знайшли єдиного вирішення і поділилися на 2 групи [26].

Перша група стверджує про примат національного права над міжнародним. Одним із підтверджень вони вважають статтю 8 цієї ж КУ, в якій чітко зазначено, що: «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй». Таким чином, КУ як основний закон держави і одне з головних досягнень саме національної правової системи має найвищу юридичну силу перед будь-якими іншими правовими актами. Отже, фіксується положення про те, що власне Конституція є гарантом додержання міжнародного права в національному правопорядку, а не навпаки.

Друга група дотримується концепції примату міжнародного права. На їх думку, явні та прямі докази цього містяться в спеціальному Законі України «Про міжнародні договори України» 2004 року. Частина 1 статті 19 вказаного Закону фактично повторює текст статті 9 Конституції України, проте 2 частина містить дуже цікаве положення: «Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору». Таким чином, в Законі прямо та точно визнається примат міжнародних договорів України над актами законодавства України, незалежно від їх юридичної сили та ієрархії у національній правовій системі [42].

Подібне положення про застосування норм ратифікованого Верховною Радою міжнародного договору, у разі виникнення суперечностей із нормами українського законодавства, містяться в більшості українських кодексів – цивільному, господарському, митному, податковому, повітряному, водному, лісовому та ін. Проте існують і такі кодекси, наприклад, Земельний кодекс України, Бюджетний кодекс України, які автоматично не визнають пріоритетності міжнародних договорів над їх положеннями.

Таке положення містять і ординарні закони України, так в статті 4 ЗУ «Про громадянство України» встановлено: «Якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що містяться у цьому Законі, застосовуються правила міжнародного договору» [43].

Це ж правило конкретизовано у п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 жовтня 1996 р. «Про застосування Конституції України під час здійснення правосуддя», відповідно до якої суд не може застосовувати закон, який регулює правовідносини, котрі розглядаються, інакше, ніж це вказано у міжнародному договорі [44, с. 261].

До того ж ще одним аргументом підтвердження цієї концепції є положення статті 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23.05.1969, до якої приєдналася й Україна: «Учасник не може посилатися на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору». А також загальний принцип міжнародного права «*pacta sunt servanda*», відповідно до якого необхідно дотримуватися всіх взятих на себе зобов'язань, закріплених в міжнародному договорі, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою.

Так, наприклад, український професор, доктор юридичних наук Михайло Всеволодович Буроменський також обґрунтовує пріоритет і загальновизнаних норм міжнародного права над Конституцією України. Свою позицію Буроменський аргументує, посилаючись на положення статті X неодноразово згадуваної Декларації про державний суверенітет України, на частину першу статті 8 Конституції України щодо верховенства права, яке «не

обмежується національними рамками», а охоплює загальновизнані норми міжнародного права [45, с. 270–271] тощо. На його думку, неправильно вважати, що у формулюванні частини 2 статті 9 Конституції України, «переважив абсолютно позитивістський підхід» [45, с. 252]. Адже як міжнародній, так і національній системі права характерним є верховенство права, якому властиві такі ознаки, як визначеність, передбачуваність, упорядкованість, стабільність тощо. І в цьому плані як теорія верховенства права, так і практика його застосування, в цих двох системах має бути єдина [10].

Таким чином, відповідно до Конституції України та чинного законодавства, укладені та ратифіковані Верховною Радою міжнародні договори є невід'ємною частиною національного законодавства. КУ є основним законом держави та має найвищу юридичну силу, у порівнянні з будь-яким правовим актом національного законодавства. Водночас за наявності суперечності між нормою міжнародного договору та нормою національного законодавства, застосуванню завжди підлягає саме міжнародна норма, яка має наявний пріоритет. Отже, безумовним є твердження, що співвідношення міжнародного права та національного права України побудовано відповідно до моністичної теорії. Проте законодавець чітко не зазначає пріоритет тієї чи іншої системи, через що досі існують суперечності у поглядах. На мою думку, більш відповідною до установленого в Україні співвідношення є концепція примату міжнародного права над національним. Адже, все ж таки, хоча і Конституція займає перше місце в ієрархії джерел права України, в спеціальному ЗУ «Про міжнародні договори України» законодавець надав міжнародному договору перевагу над «актами законодавства України», тобто незалежно від їх юридичної сили та існуючої ієрархії.

Щодо імплементаційного процесу, то він відбувається лише через участь нашої країни у певних міжнародних договорах, оскільки поки ще Україна не є членом Європейського Союзу. ЗУ «Про міжнародні договори України» у

пункті 1 статті 15 говорить про те, що чинні міжнародні договори України підлягають сумлінному дотриманню Україною відповідно до норм міжнародного права. Фактично, закріплюється міжнародний принцип «*paeta sunt servanta*», розглянутий у першому розділі дипломної роботи. Стаття 8 Закону визначає способи, якими може бути надана згода на обов'язковість міжнародного договору: підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до договору. Згода України на обов'язковість для неї міжнародного договору може надаватися й іншим шляхом, про який домовилися сторони. Наразі, ратифікація є основним способом, і відповідно до статті 9 Закону «здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору».

Слід також зазначити, що важливою умовою прийняття та ратифікації міжнародного договору є його відповідність до Конституції України. Адже відповідно до власне Конституції, а саме статті 9, укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції, можливе лише після внесення відповідних змін до останньої.

Відповідно до частини 1 статті 9 Конституції України завжди існує можливість безпосередньо застосовувати норми міжнародного договору, незалежно від наявності в українському законодавстві правових колізій чи прогалин. У галузевому ж законодавстві України застосовуються відсилання, яке діє у сфері правового регулювання цього акта.

Зрозуміло, що ратифіковані Верховною Радою міжнародні договори є частиною національного законодавства. Проте, існують випадки коли норми міжнародних договорів України імплементовані в національне законодавство шляхом відсилання, і тоді вони мають юридичну силу того нормативного-правового акта України, який містить таке посилення, наприклад, силу закону України, або постанови Кабінету Міністрів України тощо.

3.2. Проблеми співвідношення та взаємодії національного та міжнародного права у законодавстві України

Наразі в Україні існує велика кількість проблем співвідношення та взаємодії національного та міжнародного права. Однією з основних проблем, яка так чи інакше пов'язана і з усіма іншими проблемами, є відсутність чіткої правової регламентації цього питання в законодавстві України. Вітчизняні фахівці з міжнародного права не раз висловлювали критичні зауваження до змісту статті 9 Конституції України. У Конституції України, на відміну від конституцій багатьох європейських держав, це питання залишається чітко не визначеним, що породжує різні підходи до його інтерпретації.

Так, ця стаття встановлює єдність ратифікованих міжнародних договорів та внутрішньодержавних правових актів в єдиній системі національного законодавства. Проте вона не зазначає їх місце та значення в ієрархії джерел національної системи права. У свою чергу, це обумовлює низку інших проблем та суперечок серед науковців. На мою думку, сьогодні найдоцільнішим було б остаточне встановлення примату міжнародного права над національним. В першу чергу, це пов'язано із тим, що Україна є новою державою із поки ще недосконалим законодавством, в якому є велика кількість прогалин та колізій. Саме тому наразі необхідним є використання світового досвіду та надбань всіх держав у сфері права, які висвітлені у загальновизнаних нормах і принципах міжнародного права, міжнародних договорах і звичаях тощо. Також це стане важливим кроком на шляху інтеграції України до міжнародної спільноти.

Необхідно зазначити, що положення про пріоритетність норм міжнародних договорів у різних варіантах містилося в декількох конституційних проектах, включаючи проєкт Конституції України в редакції від 15 листопада 1995 року, схвалений Конституційною комісією України 23 листопада 1995 року. Це положення було вилучене з його тексту тільки на завершальному етапі опрацювання проєкту нової Конституції України.

Причому таке вилучення було здійснене не робочою групою Конституційної комісії, а політиками. Першою ймовірною причиною цього стало те, що за радянською традицією більшість політиків дотримувалися дуалістичної концепції співвідношення. І другою перешкодою встановлення такого положення стало те, що багато інших розвинених держав ще не підтримували принцип пріоритетності норм міжнародного права перед нормами національного законодавства, очевидно, вбачаючи в цьому загрозу внутрішній стороні державного суверенітету [10].

До того ж розглядаючи частину 2 статті 9 Конституції України: «Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України», одразу виникає питання, як бути з тими договорами, які були укладені до моменту підписання Конституції України? Адже чинна КУ була прийнята аж в 1996 році, коли вже як 5 років Україна стала незалежною державою та вела активну діяльність на міжнародній арені. До того ж деякі міжнародні зобов'язання, які були передані Україні від Радянського Союзу відповідно до Закону «Про правонаступництво України» 1991 р.

Крім того, в сучасних умовах відбуваються динамічні процеси у сфері міжнародних правових відносин, коли світ поступово трансформується в єдину систему. Більшість дослідників у якості основної форми взаємодії національних правових систем виділяють процес їх зближення, хоча вкладають у це поняття різний зміст: від «глобалізації» (М.Н. Марченко) та «інтернаціоналізації права» (І.І. Лукашук) до «правової інтеграції» (С.В. Бахін). Таким чином, це спричиняє процеси правової уніфікації, трансформації та імплементації норм міжнародного права в національне (внутрішньодержавне) законодавство [46].

Так, у своєму монографічному дослідженні О. Стрельцова зазначає, що проблемою у використанні форм національного імплементаційного правозастосування є відсутність правової регламентації характеру дії міжнародного договору на конституційному рівні (невизначеність місця

міждержавних міжнародних договорів України в ієрархії національного законодавства, невизначеність статусу інших міжнародних угод у системі національного права, відсутність механізму їх імплементації тощо) [47].

З цього випливає і наступна проблема – проблема співвідношення національного законодавства з: нормами міжнародного звичаєвого права; загальновизнаними принципами та нормами міжнародного права; міжнародними договорами, які не потребують ратифікації Верховною Радою; обов'язковими рішеннями міжнародних органів та організацій, судових установ та ін. Такі питання також вимагають негайного регламентування в національному законодавстві. Така позиція склалась через недостатню визначеність загальновизнаних норм міжнародного права, міжнародних звичаєвих норм тощо в порівнянні з нормами міжнародних договорів. Так сталося через те, що в більшості випадків такі норми не зафіксовані у міжнародно-правових документах. Це значно ускладнює процес оцінки їх узгодженості з національним законодавством.

До того ж така правова регламентація існує щодо міжнародної судової практики, а саме практики Європейського суду з прав людини. Оскільки Україна приєдналася до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, у нашій країні визнано обов'язковість юрисдикції Європейського суду з прав людини. Тобто рішення Європейського суду з прав людини, згідно з положеннями ЗУ «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006, є обов'язковими для вирішення аналогічних справ, а отже, є окремим самостійним джерелом права національної правової системи [48].

Проблемним і залишається питання, яке виникло відповідно до недосконалості статті 9 КУ. Адже, лише «міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою» є частиною законодавства України. Проте, відсутнє регулювання щодо міждержавних та міжвідомчих договорів. Так, М. Баймуратовим зазначає, що такий підхід є дещо хибним, адже через нього такі види договорів України позбавляються юридичної сили

та не є частиною системи національного законодавства, що робить їх практично невиконуваними. Це має дуже негативний характер, тому що серед міжнародних угод, укладених Україною та ЄС, значна кількість має саме міждержавний та міжвідомчий характер [49, с. 61].

Крім цього, останнім часом основні проблеми вчені пов'язують із прийняттям Україною курсу на євроінтеграцію та зумовленою цим фактом необхідністю адаптації національного законодавства до європейського. ЗУ «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союдалі» від 18.03.2004 визначає адаптацію законодавства як процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність до *acquis communautaire* [50]. У доктрині європейського права під *acquis communautaire*, як правило, розуміють сукупність правових норм, судових рішень, доктринальних понять, рекомендацій, домовленостей тощо, які виникли за час існування європейських інтеграційних об'єднань та мають сприйматися країнами-претендентами на вступ до ЄС беззастережно. *Acquis* ЄС можна класифікувати залежно від його видів: *acquis* щодо приєднання, інституційний *acquis*, *acquis* стосовно асоціації з третіми країнами, *acquis* Європейського економічного простору [51].

В українських правових документах термін *acquis* вперше був використаний у Програмі інтеграції України до Євросоюзу, схваленій Указом Президента від 14 вересня 2000 р. № 1072/2000. Однак, через відсутність в Україні ефективного механізму гармонізації внутрішнього законодавства з правом Євросоюзу, Програма не була реалізована, що призвело до спроб доповнити її іншим документом, яким стала Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства ЄС, а пізніше і підписанням 21 лютого 2005 року Плану дій, і, нарешті, підписанням Угоди про асоціацію між ЄС і Україною 27 червня 2014 року.

Так, Стрельцова О. В. зазначає, що після підписання та часткового введення в дію Угоди про асоціацію між Україною та ЄС окреслені питання

переходять із теоретичної у практичну площину. Адже, наприклад, можливе виникнення колізії між нормою Угоди про асоціацію та внутрішньоправовою нормою, що регламентують одні й ті ж самі правовідносини. Така ймовірність дійсно існує, оскільки Угода про асоціацію є широкомасштабним документом, який тією чи іншою мірою стосується більшості сфер суспільного життя в Україні і відповідно більшості галузей права, у межах яких здійснюється їх регулювання [47, с. 446].

На думку Стрельцової О. В., для України може стати в нагоді і досвід інших країн, які свого часу, підписавши угоди про асоціацію з ЄС, теж постали перед необхідністю створення національних механізмів їх імплементації. Наприклад, у 2001 р. Парламент Хорватії ратифікував Угоду про стабілізацію та асоціацію і водночас ухвалив Закон про її імплементацію, який передбачав впровадження всіх актів вторинного *acquis* ЄС, але не встановлював його пряму дію в межах правової системи Хорватії. Парламент Норвегії прийняв Закон про імплементацію Угоди про СЕП 1992 р., відповідно до якого, у разі колізії, положення цієї Угоди і вторинного *acquis* ЄС мають пріоритет над національним законодавством [47, с. 445].

Виходячи з цього, можна зазначити існування в національній правовій системі України проблеми приведення національного законодавства у відповідність з міжнародним правом, які обумовлені низкою таких чинників: відсутність механізму врегулювання процедури імплементації та реалізації імplementованих актів чи його окремої частини, невідповідність великої кількості норм національного законодавства міжнародним стандартам, відсутність встановленого моменту, з якого міжнародно-правова норма стає частиною законодавства, ігнорування певних правових позицій щодо функціонування міжнародного договору та обов'язковості його виконання тощо.

3.3. Можливі способи розв'язання існуючих колізій у взаємодії міжнародного права та внутрішньодержавного права України

Наявність великої кількості проблем підтверджує, що питання співвідношення норм міжнародного права та національного права України не таке однозначне. На мою думку, остаточне розв'язання цього питання із врахуванням як сучасних тенденцій у міжнародній спільноті, так і національних особливостей України можливе шляхом внесення відповідних змін до Конституції України. Конституція має остаточно розв'язати задачу місця міжнародного права в національній правовій системі, а також встановити точну ієрархію джерел національного права, де обов'язково вказати місце міжнародного договору, загальновизнаних норм і принципів міжнародного права та міжнародного звичаю.

Так, частково місце міжнародного договору окреслене ординарним Законом України «Про міжнародні договори України» 2004 р., який встановлює принцип пріоритетності норм міжнародних договорів перед нормами національного законодавства. Проте деякі вчені вважають, що це є юридично некоректним, адже насправді це прерогатива конституції.

Як було зазначено раніше, в деяких конституційних проєктах таке положення все ж таки було, проте на останніх етапах затвердження його прибравли. Вилучення вказаного положення з остаточної редакції тексту чинної Конституції України дало підстави деяким вітчизняним конституціоналістам стверджувати, що Конституція не підтвердила правила, передбаченого пунктом другим статті 17 ЗУ «Про міжнародні договори України» 1993 року і відтвореного в цитованій вище частині другій статті 19 аналогічного закону 2004 року, а тому воно не відповідає статті 9 Конституції України і з огляду на пункт перший її Перехідних положень не діє [52, с. 491].

Звісно, щодо того, яке саме місце стосовно до законодавства України будуть мати міжнародні норми ще має бути досліджено. Щодо встановлення пріоритету міжнародних норм над національними, чи навпаки, мають бути

враховані всі переваги та недоліки. Проте факт того, що така норма має бути встановлена Конституцією України є безперечним. Неприпустимим є невідповідність деяких законодавчих актів Конституції держави, про що вже згадувалося. Аналізуючи положення Основного Закону, можна зробити висновок про схожість практики нашої держави в цьому питанні з практикою багатьох держав. Проте, як було досліджено, більшість, особливо розвинених держав, в своїх конституціях мають чітку регламентацію питання співвідношення цих двох правових систем.

Так, існує і зовсім протилежна думка, що встановлення такого положення не є необхідним. Відсутність у конституціях деяких держав положення про пріоритетність загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права зовсім не перешкоджає їх використанню національною судовою практикою. Так, вони використовують такі норми задля посилення аргументації мотивувальної частини рішення, проте не надають їм юридичної сили при вирішенні конкретної справи, особливо за наявності суперечності із національним законом [10].

Враховуючи необхідність внесення змін в законодавство України, і першою чергою саме в Конституції, для того, щоб уникнути серйозних потрясінь в різних сферах національного права України, по-перше, має бути досліджено все чинне законодавство, для уникнення появи можливих колізій. Адже, і наразі норми національного законодавства суперечать одна одній, не кажучи їх відповідності міжнародному праву.

Але і не всі норми міжнародного права мають бути враховані. Певному закріпленню підлягають лише ті норми, які вже отримали загального визнання міжнародної спільноти та у вигляді договорів і конвенцій, і у вигляді судових рішень. Такі норми обов'язково мають бути сумісними із положеннями Конституції України, нормативними актами законодавства, а також моральними нормами, прийнятими в Україні. Не мають бути прийняті та встановлені норми, що на даний час не відповідають менталітету суспільства [46].

До того, внесення змін до Конституції зараз все більше набуває актуальності, у зв'язку з шляхом України до Європейського Союзу. Оскільки все законодавство ЄС, являючись формально нормами міжнародного права, є нормами прямої дії та пріоритетними стосовно національного законодавства держави-члена.

Необхідно зазначити, що сьогодні взаємодія національного права України та міжнародного права є вкрай важливими для зупинення відкритого воєнного нападу Росії проти України, початого російською агресією 24 лютого поточного року. Наразі, Російська Федерація порушила більшість основоположних принципів міжнародного публічного права, які є загальнообов'язковими для всіх членів міжнародної спільноти, а також норми міжнародного гуманітарного права та інші міжнародні зобов'язання, які були нею ж укладені, наприклад, зобов'язання за Будапештським меморандумом тощо.

Військові зіткнення між російськими та українськими збройними силами є міжнародним збройним конфліктом, який регулюється міжнародними гуманітарними конвенціями (насамперед чотирма Женевськими конвенціями 1949 року та першим додатковим протоколом до неї 1977 року (Протокол I), Гаазькими конвенціями 1907 року, що регулюють засоби та методи ведення війни), а також загальноприйнятими нормами міжнародного гуманітарного права. І Україна, і Росія є сторонами Женевських конвенцій 1949 року та Протоколу I. Переважна більшість таких норм спрямована на захист цивільного населення та інших некомбатантів від потенційних ризиків, спричинених збройним конфліктом. На жаль, кожного дня страждає українське цивільне населення.

Отже, крім порушення територіальної цілісності та суверенітету України, були грубо порушені норми міжнародного права. Таким чином, для відновлення миру та справедливості, наразі необхідною є тісна взаємодія міжнародного права та права України.

Одним із очевидних кроків, звісно є запровадження консолідованих міжнародних санкцій і розірвання дипломатичних зв'язків, відповідно до міжнародного права, і санкцій з боку України за Законом України «Про санкції». Важливими є кроки України до вступу в такі міжнародні організації, як ЄС та НАТО (адже в Північноатлантичному договорі присутній механізм колективної безпеки), підписання їх установчих договорів, які так чи інакше будуть мати вплив на національну правову систему. Відповідно до воєнних злочинів, вчинених на території України, в міжнародних судових установах Україною були ініційовані судові процеси проти Російської Федерації (наприклад, в Міжнародному суді ООН, Міжнародному кримінальному суді, Європейському суді з прав людини). Українські правозахисні організації спостерігають і документують міжнародні злочини, вчинені російськими окупантами під час війни.

Проте, міжнародні суди мають великий недолік - тривалість. Тому, експерти говорять про різні моделі майбутнього суду над Росією, для яких необхідна та сама взаємодія міжнародного права з національно. Одним з них є створення міжнародного суду за допомогою міжнародного договору між урядом України та ООН, як було у випадку Камбоджі та Сьєрра-Леоне. Інший шлях - створення окремого спеціального трибуналу за домовленістю кількох держав [53].

Висновки до розділу 3

Україна є активним учасником міжнародних відносин, учасницею багатьох двосторонніх та багатосторонніх угод. Саме тому, так чи інакше національне право України знаходиться в постійній взаємодії з міжнародним.

Щодо співвідношення цих двох систем в Україні, найближчим воно є до моністичної теорії. Обґрунтуванням цього слугує частина 1 статті 9 Конституції України, в якій чітко зазначено, що всі укладені та належним

чином ратифіковані міжнародні договори є частиною національного законодавства.

Проте досі в національному законодавстві України чітко не врегульовано питання місця міжнародного договору, загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права та міжнародного звичаю. Хоча вони широко застосовуються в мотивувальних частинах судових рішень. Саме через відсутність нормативного врегулювання цього питання та колізійних положень в національному законодавстві, в науковій літературі склалися 2 протилежні думки щодо пріоритетності норм.

Так, одні вважають, що доцільним є використання монізму з приматом національного права. Основним доказом цього є стаття 8 КУ, що власне Конституція має найвищу юридичну силу, і вона є гарантом додержання міжнародного права в національному правопорядку, а не навпаки

Інші є прихильниками моністичної теорії з приматом міжнародного права. Така думка склалась через наявність в Законі України «Про міжнародні договори України» положення, що в разі наявності суперечності між нормою національного законодавства та нормою міжнародного права, застосуванню підлягає останнє. Що, безперечно, є ознакою пріоритетності міжнародних норм.

Саме через відсутність врегульованості цього питання, виникає багато проблем співвідношення та взаємодії цих двох систем, таких як: відсутність механізму врегулювання процедури імплементації та реалізації імplementованих актів чи його окремої частини, невідповідність великої кількості норм національного законодавства міжнародним стандартам тощо.

Отже, першим кроком для розв'язання актуальних проблем є внесення змін до чинної Конституції. Місце міжнародного договору та інших джерел міжнародного права в ієрархії національного права України має бути детально досліджене, враховані все переваги та недоліки встановлення пріоритетності того чи іншого джерела над іншим. Така норма має бути встановлена саме

Конституцією, а не звичайним ординарним законом, оскільки відповідно до світової практики, це прерогатива основного закону держави.

ВИСНОВКИ

В дипломній роботі досягнуто поставленої мети та завдань, досліджено всі теоретичні та практичні аспекти співвідношення міжнародного права та внутрішнього права держав. Отже, проблема співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права не є новою, адже з самого початку існування та виокремлення міжнародного права в окрему систему, вони завжди знаходились в постійному взаємозв'язку та взаємовпливі. Тому, в доктрині міжнародного права були розроблені дві основні теорії та, як мінімум, 5 основних концепцій співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права. Існування цих двох теорій обумовлене тим, що прихильники першої вбачають існування двох окремих систем, які взаємодіють (дуалістична теорія), а прихильники другої переконують, що існує лише одна правова система, яка об'єднує в собі і внутрішньодержавні, і міжнародні норми (моністична теорія). Проте, наразі, багато науковців намагаються обґрунтувати невідповідність таких концепцій сучасному розвитку як міжнародного, так і національного права. До того ж більшість країн хоча і тяжіють до якоїсь певної теорії та концепції, проте не мають в чистому вигляді всіх ознак їх класичного варіанту.

У юридичній літературі пропонуються різні способи та форми впливу міжнародного права на національне. Такий вплив, переважно, здійснюється шляхом укладання державою різних двосторонніх та багатосторонніх угод та участі в міжнародних організаціях. Такий вплив стає дедалі більшим, особливо враховуючи глобалізаційні процеси. Так, укладаючи та ратифікуючи ту чи іншу міжнародну норму, держава трансформує її в національне законодавство, за допомогою імплементаційних засобів, встановлених в її правовій системі. До того ж для визначення форми та обсягу впливу міжнародного права важливим є нормативне закріплення місця міжнародного договору та інших джерел міжнародного права серед джерел права певної держави.

Досліджено, що не тільки міжнародне право чинить вплив на національне, а і навпаки. Такий процес обумовлений тим, що національне право було створено набагато раніше за міжнародне, тому останнє формувалося по його подоби. Так, наприклад, було запозичено поділ на публічне та приватне право, поділ на окремі галузі, процес прийняття нових норм тощо. Проте і наразі національна правова система опосередковано створює міжнародно-правові норми. Адже, норми міжнародного права створюється узгодженою волею держав, які в своїй зовнішній політиці дотримуються цілей і норм їх власної правової системи. Крім того, міжнародне приватне право в більшості випадків побудоване на відсильних нормах, які, своєю чергу, відсилають саме до національного права різних держав.

Для кращого розуміння світових тенденцій співвідношення міжнародного права та внутрішнього права держав, були досліджені правові системи різних правових сімей та місце в них джерел міжнародного права. Так, на прикладі США, розглянули англо-саксонську правову сім'ю. Конституція США містить чіткі та вичерпні приписи щодо місця міжнародного права. До того ж їх правова система тяжіє саме до моністичної теорії з приматом національного, а саме федерального права. Так міжнародні норми є невід'ємною частиною їх правової системи, за юридичною силою рівні із законом, проте не має суперечити Конституції США.

Для романо-германської правової сім'ї характерним є віднесення міжнародного договору до обов'язкових джерел права. Так, на прикладі Франції, можна стверджувати про тяжіння до моністичної теорії з приматом міжнародного права. Адже, Конституція Французької республіки містить положення яке встановлює пріоритет міжнародного права, надаючи перевагу міжнародним договорам перед національним законодавством, а також надаючи іншим джерелам міжнародного права статус «допоміжних», які вони «беруть до уваги».

Наймінімальніша взаємодія міжнародного та внутрішнього права держави характерна для традиційної та релігійної правових сімей. Це

обумовлене тим, що їх основним джерелом права не є закон чи судова практика, а звичай та релігійний припис. Так, в традиційних правових системах переважає звичай та норми моралі, які, до того ж, можуть різнитися між собою навіть у межах однієї країни. А в релігійних правових системах релігійний припис не тільки основне джерело права, а і основа їхнього життя, тому ніщо і ні за яких обставин не може йому суперечити. Проте, правові системи традиційної правової сім'ї беруть участі в деяких міжнародних угодах та організаціях, особливо з приводу захисту прав людини, тому наразі в більшості африканських країн національне право активно збагачується за рахунок міжнародного. Китай, який також відноситься до традиційної правової сім'ї, навпаки, не забезпечує міжнародні зобов'язання в сфері прав людини, хоча бере активну участь в інших питаннях. З релігійними питаннями співвідношення є набагато тяжчим, адже вони відмовляються від будь-якого міжнародного впливу, адже вони порушують їх релігійні приписи. Проте, і серед них є винятки, наприклад, Туніс, в Конституції якого закріплений пріоритет міжнародного права над національним, але пріоритет Конституції над міжнародним договором.

Такий аналіз світових тенденцій є корисним для подальшого розвитку правової системи України. Україна відноситься до романо-германської правової сім'ї, тому її система співвідношення також побудована на моністичній теорії. Так КУ чітко зазначає, що всі укладені та належним чином ратифіковані міжнародні договори є частиною національного законодавства. Проте невирішеним залишається питання щодо пріоритетності міжнародних чи національних норм в українській правовій системі. Адже законодавець не врегулював це питання в Конституції, хоча положення щодо примату міжнародного договору містились в деяких її проектах.

ЗУ «Про міжнародні договори України» 2004 року частково врегулював це питання, але все ж таки знову не надав повної картини. Відповідно до нього, у разі виникнення суперечностей між національно-правовою нормою та міжнародно-правовою нормою, застосуванню підлягає остання. Так, через

відсутність врегульованості цього питання у вітчизняній доктрині не існує єдиної думки щодо застосованої концепції, чи це примат міжнародного, чи національного. Вітчизняні науковці знаходять обґрунтування існування цих двох думок, адже знаходять в національному законодавстві колізійні положення.

До того ж нагальною потребою є встановлення в ієрархії джерел української правової системи місця джерел міжнародного права, таких як загальновизнані принципи і норми міжнародного права, міжнародний звичай та судова практика тощо. Адже, навіть без нормативного закріплення вони використовуються судами в мотивувальній частині рішення.

Через наявність таких суттєвих проблем в співвідношенні, виникають деякі проблеми в правозастосуванні. Так, станом на сьогодні в українському законодавстві відсутній механізм врегулювання процедури імплементації та реалізації імplementованих актів чи його окремої частини, невідповідність великої кількості норм національного законодавства міжнародним стандартам, існування великої кількості колізій між нормами національного та міжнародного права тощо.

Отже, дослідження національного законодавства показало потребу його зміни та розвитку, особливо щодо суспільних відносин, у сфері співвідношення міжнародного та національного права. Така потреба існує через недостатню врегульованість певних питань як Конституцією, так і певними ординарними законами.

По-перше, відповідно до світового досвіду, саме в Конституції має бути закріплена правова норма, яка б регулювала питання місця міжнародного договору та інших джерел міжнародного права щодо національного законодавства. Звісно, попередньо необхідно більш детально дослідити та проаналізувати всі переваги та недоліки будь-якого варіанту встановлення співвідношення.

По-друге, відповідно до прийнятого рішення та встановленого положення в Конституції, дослідити національне законодавство на наявність норм, які б суперечили йому.

По-третє, створення чи окремого закону чи внесення змін до вже існуючого щодо питання нормативного закріплення застосування тих чи інших імплементаційних механізмів та порядок їх здійснення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лукашук І. І. Норми міжнародного права в міжнародній нормативній системі. М., 1997. 233 с.
2. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / За ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.
3. Савчук К. О.; Драчов О. В. Генезис проблеми співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права. *Actual Problems of International Relations*, 2010, 2.93. URL: <http://apir.iir.edu.ua/index.php/apmv/article/view/682/640>.
4. Лукашук І. І. Міжнародне право в судах держав. М., 1993. 302 с.
5. Мережко О. О. Співвідношення міжнародного і національного права // *Юридичний журнал*. 2009. № 2. URL: www.justinian.com.ua.
6. Волошин Ю. О. Дуалістична доктрина співвідношення національного й міжнародного права: історія формування та сучасний зміст в умовах міждержавної інтеграції. *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 162–167. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/34105>.
7. Теорія міжнародного права : навчально-методичний посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О.В. Бігняка. Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. 224 с.
8. Міжнародне публічне право: підручник / [В. М. Репецький та ін.]; за ред. проф. В. М. Репецького ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Ф-т міжнар. відносин. 2-е вид., стер. К. : Знання, 2012. 437 с.
9. Волошин Ю. О. Особливості формування моністичних концепцій співвідношення міжнародного та внутрішньонаціонального права та їх роль у розвитку міждержавної інтеграції / Ю. О. Волошин // *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 303-307. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2011_1_78.
10. Козюбра М.І. Співвідношення національних і міжнародних правових систем. *Наукові записки НаУКМА*. 2016. Том 181. Юридичні науки. С.3-9. URL:

http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9896/Koziubra_Spivvidno_shennia_natsionalnykh.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

11. Броунлі Я. Міжнародне право : Навч. посібник. Кн. 1. М., 1977. 267 с.
12. Волошин Ю. О. Парадигма взаємодії міжнародного та національного права в умовах міждержавної інтеграції: нові підходи та виклики. Актуал. проблеми держави і права. 2011. Вип, 2011, 61: 51-60. URL: <http://www.apdp.in.ua/v61/07.pdf>.
13. Віденська конвенція про право міжнародних договорів URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text.
14. Міжнародне право. Навч. посібник: Національна академія внутрішніх справ. URL: https://arm.nai.au.kiev.ua/books/mg/lectures/lecture_3.html.
15. Мюллерсон Р. А. Вплив міжнародного права на внутрішньодержавне. // Міжнародне право; За ред. Г. І. Тункін. М., 2003. 186 с.
16. Ануфрієва Л. П. Вплив міжнародного права на формування, функціонування і розвиток внутрішньодержавного права // Міжнародне публічне право / За ред. К. А. Бекашева. М., 1999. 475 с.
17. Бірюкова А. Трансформація національної правової системи в умовах глобалізації. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 5. С.198-202. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/5/39.pdf>.
18. Constitution of the United States. URL: https://www.senate.gov/civics/constitution_item/constitution.htm.
19. Missouri v. Holland. 1920. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Missouri_v._Holland/.
20. Вовк Т. В. Місце міжнародних договорів в системі права США / Т. В. Вовк // Форум права. 2014. № 2. С. 69–72. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2014_2_13.pdf.

21. Michael Stokes Paulsen. The Constitutional Power To Interpret International Law 118 Yale Law // Journal. 2008-2009. № 118. P. 1762-1842. URL: https://www.yalelawjournal.org/pdf/793_hya8z8kk.pdf.
22. Плавич В. П. Імплементация норм і принципів сучасного міжнародного права у внутрішнє право (порівняльно-правові аспекти) // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління. Том 16. Вип. 2 (36). Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечнікова, 2017. С. 39 –50. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/10302/1/dip_2013_60_5.pdf.
23. Мережко О.О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики: Монографія. - К.: Таксон, 2002. - 344 с.
24. Галецька Н. Б. Форми імплементції міжнародних договорів європейськими державами: теорія і практика: монографія. Львів: Сполом, 2016. 232 с. URL: http://www.er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/2178/Haletska_monogr_A5_29_12_2_016%2bObkl-3.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
25. Джерела права в романо-германській сім'ї, їх види. URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/4257/35/>.
26. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
27. Зверев Є.О. Міжнародний договір як джерело національного права / Є.О. Зверев // Наук. зап. НаУКМА. Серія «Юрид. Науки». 2010. Т. 103. С. 41–44. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3841/Zvieriev_Mizhnarodnyi_dohovir.pdf.
28. Конституція Франції. URL: http://185.65.244.102/img/books/files/1525439702fr_const_new_a5%20web.pdf.
29. С., Economides, The Relationship Between International and Domestic Law, Report of the European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), Science and Technique of Democracy, No. 6, CDL-STD(1993)006., Strasbourg, 1993. URL:

[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-STD\(1993\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-STD(1993)006-e).

30. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу: навч. посіб. / В. Кернз; пер. з англ. В. С. Ісакович. К.: Знання, 2002. 381 с.

31. Буткевич О. В. Теорія і практика докласичного міжнародного права: автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.11 / О. В. Буткевич. К., 2009. 40 с.

32. Данильченко О. С. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ КИТАЮ HISTORICAL ASPECTS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INTERNATIONAL LEGAL DOCTRINE OF CHINA. Юридичний науковий електронний журнал—електронне наукове фахове, 198. URL: http://lsej.org.ua/5_2017/52.pdf.

33. Williams, R. D. International Law with Chinese Characteristics: Beijing and the "rules-based" Global Order. Brookings Institution. 2020. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2020/10/FP_20201012_international_law_china_williams.pdf.

34. Rühlig, T. How China approaches international law: Implications for Europe. European Institute for Asian Studies, 11. 2018. URL: https://www.eias.org/wp-content/uploads/2016/03/EU_Asia_at_a_Glance_Ruhlig_2018_China_International_Law.pdf.

35. Теленко, О. Африканський Союз: особливості створення та функціонування. Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива: збірник матеріалів Першої міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених., 203-206. URL: https://eprints.oa.edu.ua/2352/1/Telenko_NZ_stud_Vyp-3_turyzm.pdf.

36. Мікічурова, О. В. АФРИКАНСЬКА СИСТЕМА ТА МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ. DICTUM FACTUM, (2 (7)), 7-7. 2020. URL: <https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/article/view/154/132>.

37. Буткевич О. В. Міжнародне право в ісламській доктрині. «Віче». №13. 2007. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/626/>.

38. Коваленко Я. Джерела прав людини у країнах ісламського регіону. Юридична газета. 2018. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/dzherela-prav-lyudini-u-krayinah-islamskogo-regionu.html>.
39. Декларація про державний суверенітет України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.
40. Про правонаступництво України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text>.
41. Про дію міжнародних договорів на території України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-12#Text>.
42. Про міжнародні договори України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.
43. Про громадянство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>.
44. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / За ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.
45. Буроменский М. В. К вопросу о действии норм международного права во внутреннем правопорядке Украины / М. В. Буроменский // Международное право как основа современного миропорядка : коллективная монография Liber Amicorum к 75-летию проф. В. Н. Денисова / под ред. А. Я. Мельника, С. А. Мельник, Т. Р. Короткого. Киев–Одесса : Феникс, 2012. 878 с.
46. Корнєєва, Г. Ю. Проблеми співвідношення міжнародного та національного права. 2013. URL: <http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/4640/1/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B0%20%D0%90.%D0%A%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8%20%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BD%D0%B0%>

[D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0.pdf.](#)

47. Стрельцова О.В. Конституціоналізація процесу асоціації України з Європейським Союзом: теорія та практика: монографія. Київ: Алерта, 2017. 532 с.

48. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

49. Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри./ Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, А.А. Мелешевич. К.: Ваіте, 2021. 528 с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/9/d/489959_0.pdf.

50. Каленіченко, Л. І., Слинько, Д. В. Співвідношення національного та міжнародного права в розрізі адаптації національної системи законодавства до європейського законодавства. 2019. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2019/5.pdf.

51. Право Європейського Союзу / за ред. В. І. Муравйова. – К.: Юрінком Інтер, 2011. 704 с. URL: http://pidruchniki.ws/1328102248587/pravo/ponyattya_zmist_acquis_communautaire.

52. Орзих М. Ф. Судебная власть в механизме защиты прав человека: европейские стандарты, доктрина и практика в Украине / М. Ф. Орзих // Российская и европейская правозащитные системы: соотношение и проблемы гармонизации. Нижний Новгород : Ин-т «Открытое общество», 2003. С. 485–502.

53. Які закони та звичаї війни порушує Росія в Україні? URL: <https://ukrainer.net/porusheni-zakony/>.